

Wacha Imre

Kiejtési babonák az elektronikus tömegtájékoztatás beszédében

1. A rádióadók és a tévécsatornák *tájékoztató* (információs) műsorainak nyelvi érintkezésformáit és beszédhelyzeteit – Deme László kategóriáit bővítve (1997, 8–13) – négy nagyobb kategóriába szoktam sorolni:

1. beszélő (direkt) műsorok (kétlépéses, egyirányú közlés),
2. beszél*tet*ő (indirekt) műsorok (négylépéses, adó–vevő szerepet váltó közlés-folyamat),
3. beszél*get*ő műsorok, (négylépéses, adó–vevő szerepeket és szereplőket váltó közlésfolyamat),
4. csevegő (interaktív) műsorok (négylépéses, adó–vevő szerepeket, szereplőket és szerepfunkciókat is váltó közlésfolyamat).

1.1. A **beszélő (direkt) műsorokban** a rádió tévé szereplője (egy személy!) közvetlenül a hallgatókhoz vagy a nézőkhöz szól. Több változata van.

1.1.1. Az egyikben a szöveg **frott alapról** hangzik fel: megszólaltatója – hivatásos beszélő (azaz bemondó, műsorvezető – rendszerint tanult beszélő) vagy maga a szerző (pl. szakelőadó – többnyire nem tanult, de igényes beszélő) – **felolvassa** az előre pontosan, feszesen, percre megfogalmazott – de nem mindig szájra–fültre írt – írásban rögzített szöveget. Többnyire így hangzanak el a tájékoztató jellegű szövegek: hírek, tudósítások, a kommentárok (pl. a krónika típusú műsorokban, a tévéhíradókban), azután a kritikák, ismertetések, szakelőadások, az egyes számok közötti összekötő–átvezető szövegek (az összetett műsorokban). Az ilyen megnyilatkozásokon általában érződik a felolvasásra jellemző, olykor „steril” hangzás. Az ide sorolható megnyilatkozások egy része élőben, más része felvételtől kerül adásba.

1.1.2. Másik változatában, így pl. a Bartók rádió délutáni zenés műsoraiban, kereskedelmi rádiók zenés blokkjaiban a **műsorvezető** – aki egyedül ül a stúdióban – **spontán megfogalmazású** beszéddel fordul a hallgatókhoz. (Ez a változat tévében – a felvételtechnika miatt – viszonylag ritka). Az ilyen produkciók megfogalmazásán, hangzásán érződik is az ad hoc jelleg. (Még akkor is, ha a megnyilatkozás félig spontán, azaz előre eltervezett vázlatra, bizonyos előre megfogalmazott részekre támaszkodik is.) Ide sorolhatók pl. a helyszíni (sport)tudósítások is.

1.1.3. Egy harmadik változata a beszélő műsoroknak csak **formailag** tartozik ide: az olyan rövidebb-hosszabb lélegzetű megnyilatkozásokat, tájékoztató kiselőadásokat,

kat, szakelőadásokat, tudománynépszerűsítő előadásokat sorolhatjuk ide, amelyeket egy-egy szakszerző mond el. Ezeknek egy része azonban szerkesztői vagy riporter kérdésre válaszol (csak a szerkesztő vagy a riporter nem jelenik meg az adásban), más részük pedig spontán szakelőadás (pl. a Mindentudás egyetemének előadásai, nyilatkozatok stb.). Ezek nyelvileg korántsem olyan feszesek, pontosak, mint az írásos alapról felhangzó megnyilatkozások. Mondat- és szövegszerkezetüket, hangzásukat is az élőszerűség jellemzi.

1.2. A beszélgető (indirekt) műsorokban több, általában két személy szólal meg. Rendszerint a riporter és a riportalany beszélgetését halljuk, hol élőben, hol (megvágott: rövidített, olykor „gyógykozmetikázott”) felvételtől. A szinte mindig spontán megfogalmazású párbeszéd címzettje azonban nem a két beszélgetőtárs, hanem a jelen nem lévő hallgató-néző. A beszéd mindig spontán élőszó; nyelvi és hangzóformája mindig a két beszélgetőtárs személyiségétől (vérmérsékletétől, társadalmi stb. helyzetétől, rangjától, nyelvi és magatartáskultúrájától és beszédszándékától) függ. Természetesen több változata van az egyszerű interjútól a nyilatkozaton, az oknyomozó riporton át a riportázig és a portréig. Összetett változatainak egy-egy kisebb egységeiben (alapformáiban) azonban mindig ketten beszélgetnek – spontán szövegalkotással, négylépéses formában, azaz az adó és a címzett szerepe váltakozik. A beszédmodort általában az igényesség (vagy az arra való törekvés) jellemzi.

1.3. A beszélgető műsorok kategóriájába az olyan kerekasztal-beszélgetés típusú adásokat sorolom, amelyeknek kettőnél több „szereplője” van: a stúdióban – többnyire egy szerkesztő-műsorvezető vagy moderátor segítségével – több egyenrangú szakértő beszél, vitat meg, fejt ki valamilyen témát, témakört. A beszélgetés, a gondolatok megfogalmazása és hangoztatása (a szövegalkotás és a beszéd) mindig természetes beszédhelyzetben, spontán módon zajlik, még akkor is, ha a szereplők közönség jelenlétében vagy éppen jelen-nem-létében egymáshoz fordulva cserélik ki, de a közönségnek szánva mondják el gondolataikat. Mondandójuk tehát nem egymásnak, hanem a valódi vagy virtuális hallgatóságnak szól, noha a beszélgetés mindegyik résztvevője gerjesztője és egyben társformálója is a teljes beszéd folyamatnak. Éppen ennek következménye, hogy a megszólalásokat, a diskurzus lépéseit az élőszó mondatszerkesztése és az attitűdöt is érzékeltető-kifejező, a gondolkodás menetét-szakaszosságát, ritmusát is tükröző érzelmi fűtöttség, a közlés indulata jellemzi.

Ebben a megnyilatkozástípusban nagyon gyakran észrevétlenek maradnak, eltűnnek vagy a háttérbe szorulnak – hacsak nem túlságosan kirívóak – azok a beszéd-sajátosságok, amelyeket kiejtési vétségekként szokás emlegetni. A beszédmodort ugyanis – ritka kivételtől eltekintve – az igényesség jellemzi, a közéleti stílusnak az a változata, amelyet az igényes közlőpróza kategóriájába sorolhatunk.

1.4. A csevegő (interaktív) műsorok tulajdonképpen az előző kettőnek a keverékei. Itt is több alapváltozattal számolhatunk.

1.4.1. Az igényesebb változatban – többnyire riporter-műsorvezető, moderátor közreműködésével – a nagyközönség számára valamely közérdekű vagy annak tekinthető kérdést beszél és világít meg egy vagy több szakértő vagy „illetékes”. Ennek az összetételében (funkciójában, szakértelmében stb.) homogén együttesnek a beszélgetésbe kapcsolódik bele telefon vagy sms segítségével egy vagy több kívül álló hallgató–néző, aki – többnyire laikusként vagy valamilyen tekintetből érdekeltként – kérdéseket tesz fel a stúdióban ülőknek, véleményt mond a szóban forgó témáról stb. A folytatásban vele is beszélgetnek a stúdióban ülők. Kétszintű diskurzusnak követői a rádió hallgatói, a tévéadás nézői: egyrészt a szakembereknek egymás közötti, de a nagyközönségnek szóló beszélgetését figyelhetik, másrészt tanúi a szakértők és a betelefonáló diskurzusának. A beszélgetések a partnerek között spontán szövegalkotással, az élőszóra jellemző hangzásformával zajlanak négylépéses kommunikációs helyzetben; az adás többi hallgatója, nézője azonban csak passzív befogadó. A Kossuth rádió Napközben adása és a hozzá hasonló műsorok sorolhatók ide.

1.4.2. A kevésbé igényes változatában – főleg bizonyos kereskedelmi adók és csatornák műsorvezetésében – a (stúdióban a mikrofon előtt ülő két) műsorvezető időkitöltő csevegését (máskor kecstelen fecsegését) halljuk. Ebbe kapcsolódnak be telefonon, olykor sms-sel az adás hallgatói, máskor a műsorvezető hív fel (kipécézt) alanyokat, és próbál több-kevesebb sikerrel, többé-kevésbé szellemes, rendszerint csak szellemeskedő riportot készíteni.

1.4.3. A csevegő beszédhelyzetnek egy **harmadik változata** elsősorban kereskedelmi rádióadók telefonos, interaktív műsoraiban figyelhető meg. Egyrészt amikor a műsorvezető egy-egy betelefonálóval (rendszerint valamilyen zeneszámot kérő hallgatóval beszélget), másrészt amikor a műsorvezető fogadja, zárja le a betelefonáló rádióhallgatóknak egy meghatározott témakör kapcsán elhangzó hozzászólásait, és adja át a szót a következő telefonálónak. A beszéd ezekben a műsorokban teljesen spontán, bizony gyakran tele a nem mindig igényes beszéd pongyolaságaival, szókereséseivel, nyögéseivel.

2. Ami már most magát a beszédet, nyelvhasználatot illeti, a rádiós-tévés megnyilatkozásokban (szöveg- és hangzásformában egyaránt) a nyelvi rétegződésnek minden szintjét megtaláljuk az igényestől (az irodalmi nyelv rétegétől és hangzásától) a vulgárisig, sőt az ordenáréig egyaránt. Éppen e sokszínűség miatt az elektronikus tömegtájékoztatás nyelvhasználatának vizsgálatát – főleg a nyelvhelyességi, nyelvi magatartásbeli elemzésekor – a hivatásosok, a szakmabeliek nyelvhasználatának elemzésére szokás leszűkíteni. „A” rádió és „a” televízió nyelvhasználatát ugyanis mindenki a bemondók, szerkesztők, műsorvezetők, riporterek beszédével azonosítja. Ezen belül is leginkább az informatív műsorok írott alapú szövegmondásának, azaz a felolvasásnak a hangzásvilágát bírálják a legtöbben. A spontán beszédnek (a riportokban, beszélgetésekben megfigyelhető) hibás megfogalmazása, olykor értelemtorzító, megértést gátló hangsúlyozása, hanglejtése keveseknek tűnik fel.

Mintegy elfogadtatik vagy legalábbis tudomásul vétetik a spontán beszélőnek a személyiségére: vérmérsékletére, társadalmi helyzetére, foglalkozására stb. jellemző beszédmodora, beszédmagatartása a szövegalkotásnak és szöveghangoztatásnak minden erényével és hibájával együtt. A spontán beszéd hallgatója elsősorban a mondanivalóra, a közléstartalomra és a közlés kommunikációs indulatára ügyel.

Úgy látszik, a gondolat születésének, formálásának feszültsége és a beszélővel való együtt-gondolkodás eltünteti azokat a „hibákat”, amelyekre felolvasást hallgatva fel szoktuk kapni a fejünket. A hallgatók, de még az elemzők is legtöbbször csak a kellemetlen hangszínezetet (orgánumot), a gyors vagy a túl lassú tempót, a nyökögést, az öö-zést teszik szóvá. Legfeljebb sommás véleményt mondanak a beszélő személyiségéről, mondandójának tartalmáról, beszédéről.

A hallgatónak nyelvi, nyelvhelyességgel kapcsolatos igénye elsősorban a rádió és tévé hivatásos beszélőivel és általában a hivatásos beszélőkkel kapcsolatban jelenik és nyilvánul meg. Ezen belül is az olyan megnyilatkozásokra vonatkozik, amelyeket Deme (1977) a beszélő műsorok kategóriájába sorol, magam pedig egy másfajta rendszerezésben reproductív, interpretatív beszédnek nevezek.¹ Más kifejezéssel élve: írott szövegeknek olyan tolmácsolása, amikor a szöveg megszólaltatójának beszédéből hiányzik a gondolkodás, a szövegalkotás és szöveghangoztatás szimultaneitásának feszültsége. Tehát felolvasás vagy meg- és betanult szöveg előadása.

3. Ha most már csak erre, az írott szöveg megszólaltatására, azaz a felolvasásra összpontosítunk, még nagyon leegyszerűsítve is több fokozatot különböztethetünk meg.

3.1. A szövegnek, pontosabban a **szöveg mondatainak**, sőt csak a szöveg **szavainak hangosítása**, az araszoló felolvasás. Ennek jellemzője, hogy a mondatoknak szinte minden szava egyforma, kicsi hangsúlyt (nyomatékot) kap, a felolvasó írásjeltől írásjelig araszolva hangosítja a mondatokat, vesszőnél, kötőszavak (különösen az *és*) előtt megáll, felviszi, pontnál megáll, leereszti a **hangsúlyt**.² Tagoló szünetei egyforma időtartamúak, a mondat beszéd dallama szűk hangterjedelemben, egy szinten mozog, a beszédtempónak nincsenek váltásai: zsinórbeszéd, amelyben eléggé gyakori az értelemáttoló hangsúlyozás is, pl a szünet, a vessző és a pont előtti utolsó szó erőteljesebb hangsúlyt kap, ha kell, ha nem kell.

3.2. A szöveg értő-értető megszólaltatásakor a felolvasó már árnyaltabban hangsúlyoz, nem nyomja meg mechanikusan a mondat minden szavának első szótagját, többféle hangsúlyozási fokozattal és formával él, pl. a dinamikai hangsúly

¹ Deme 1997., Wacha 1992.

² Nem teljesen alaptalan a „vesszőnél felviszi a **hangsúlyt**” megfogalmazás. A magasba felszökő, felfutó dallam mellett többnyire nyomatékot is kap a szünet előtti szó utolsó szótagja. Nem szólva arról, hogy a fel- vagy a magasból lelépő beszéd dallam hangsúlyképzetet is kelt a hallgatóban. Vö. a zenében a zenei hangsúly fogalmával.

(nyomaték) mellett a hanglejtést is kiemelő eszközként használja (dallamhangsúly). A mondatok dallama a „fontos” kiemelését szolgálja. Az egyes mondatok irama azonban még egyenletes, a kijelentő mondatok dallama többnyire magasról indulva ereszkedik a pontig (melynek gyakran csak „jelzett pont” értéke van: nem zárja le igazán a közlést). A felolvasó már nem csak írásjeltől írásjelig araszolva tagolja a mondatokat, hanem gyakran a szószerkezeti határokat is érzékelteti dinamikai és hanglejtési váltásokkal. Némelykor azonban – különösen, ha hibás az értelmi kiemelés vagy a szövegmondat szerkezeti tagolása – mechanikus lesz a dallamvezetés: a beszéddallam éneklésbe, kántálásba csap át.

3.3. A szöveg mondandójának, gondolatiságának tolmácsolása a legmagasabb fok. Akik a szöveget így módon szólaltatják meg, azok már szövegegészben gondolkodnak: éreztetik a szövegláncban a fontos, kevésbé fontos vagy a magától értetődő hangsúlyviszonyokat, a mondatoknak megszerkesztettségét és a szövegegészbe való beszerkesztettségét, sőt a szövegegésznek a szerkezetét is. A gondolatoknak, mondandónak értő/értető megszólaltatásához felhasználják az orgánikumuk biztosította szövegfonetikai eszközöket is. Szinte beszélve szólaltatják meg az írott szöveget. (Sok ilyen szövegmondója van a közszolgálati rádióknak, tévének. A komolyabb kereskedelmi adók és csatornák munkatársai közül sokan szólalnak meg így.

4. Hogy még **hivatásos szövegmondóink, felolvasóink** (gyakran hivatásos előadóművészek is, nemcsak kezdő rádiósok, tévések) olyan gyakran értelmetlenül és értetlenül szólaltatják meg az írott szöveget, annak iskolai anyanyelvoktatásunk (olvasástanításunk) és előadóképzésünk fogyatékosága az egyik oka. Köztudomású, hogy az igényes beszéd és a helyes kiejtés tanításában és gyakorlatának megszerzésében a család mellett a legnagyobb szerepe az iskolának van: a helyes olvasás-, pontosabban a helyes *felolvasás*- és fogalmazástechnika elsajátításával. A felolvasástechnika tanítása azonban nagyon gyakran megáll általános iskolás fokon, a szöveg hangosításánál, s megelégszik azzal, ha a gyerek eléggé gyorsan tudja felolvasni: hangosítani a szöveget (szemével, hangjával át tud fogni írásjeltől írásjelig terjedő nyelvi egységet), és érti, vissza tudja mondani a szöveg lényegét.

A felolvasástechnikának az általános iskola alsó tagozatában elsajátított – többnyire egyszerű szövegeken – begyakoroltatott – ott és akkor indokoltan tanított – kiejtési, helyesejtési szabályokat az anyanyelvoktatás a későbbiekben, még a középiskolában, de még az egyetemen a (magyar vagy nyelv szakos) tanárképzés során sem bírálja felül, nem egészíti ki. Ezek az ál- vagy félszabályok szinte kiirthatatlanul hagyományozódnak egyik pedagógus-, színész- és előadóművész-generációról a másikra (és tanáraikra is), noha a nyelvvizsgálat, a nyelvléírás a szakmunkákban már régen helyesbítette őket. Hagyományozódnak még akkor is, ha a nyelvtankönyvekbe már a helyesbített ismeretanyag került bele, s akkor is, ha a különböző anyanyelvi versenyeken már évről évre szóvá tettük őket.

Az egyszerűsített „szabályok” kialakulásának megvan a magyarázatuk, bizonyos mértékű igazságtartalmuk is. Többségük voltaképpen reális megfigyelésen alapul. Csak éppen túlságosan le van egyszerűsítve megfogalmazásuk, túlságosan merev, mechanikus az alkalmazásuk. Az érvényességüket igazoló nyelvi példák tankönyveinkben is zömükben olyan egyszerű nyelvi alakzatok, amelyeknél nehéz felfedezni a szabályok tökéletlenségeit, illetőleg azt, hogy e szabályok nem minden esetben érvényesek. Csak azért váltak mindig érvényessé, mert olyan és csak olyan esetek alapján vonódtak el, amelyekben nem-alkalmazásuk valóban értelemtorzító volt. A nem eléggé figyelmes szemlélő ezeket és csak ezeket vette észre, mert a jó megoldásokra nem figyelt fel, hiszen nem torzult a szöveg értelme.

Így az általános iskolában tanultak kötelező felolvasási-kiejtési szabályokká, „dogmákká” válnak (mint ahogy dogmává vált a nagyközönség körében, hogy a *-va/-ve* + létige igeneves szerkezet helytelen, példája mindig csak ez: „a macska fel van mászva a fára”, és senki nem veszi észre, hogy él és jó „az üzlet, az ajtó, ablak nyitva, zárva van”.)

5. A legtöbb álszabály a **hangsúlyozással** és a **szórenddel** kapcsolatos. Az első a *hangsúly* terminus technikus fogalmával és jelentésének kialakulásával függ össze.

5.1. Nem pontos ugyanis az a megfogalmazás, hogy a „magyar nyelvben a hangsúly a beszéd átlagos hangerejéhez viszonyított és a szó első szótagjára eső dinamikai többlet”. Ebből adódott egy másik tévesen általánosított szabály: „a magyarban minden szó első szótagját hangsúlyozzuk, azaz megnyomjuk”. A hangsúlyról még ma is ezt tanítják az iskolákban, ez jön vissza mind a magyar és nyelv szakos, mind a kommunikáció szakos egyetemi hallgatók feleleteiből is; ezt tanítják a színésztanárok is. Ennek az eredménye a felolvasások, interpretálások hangzásvilágában a monoton, kopogó agyonhangsúlyozás és a szűk hangterjedelemben mozgó „zsinór-hanglejtés”, amelyen csak a dinamikai hangsúlyok jelennek meg. (A majdnem minden szó erőteljes hangsúlyozása, nyomatékolása viszont jellemzője a magyarázásnak.)

A *hangsúly* terminus technicus eredetileg nemcsak a beszéd közben, a mondat kimondásakor észlelhető és a mondat átlagos hangerejéhez viszonyított dinamikai többletet, nem a *nyomatékot* jelentette, hanem – mai szóval talán így fogalmazhatjuk meg – a **kiemelést**. A *hangsúly* és *szórend* fogalmkörébe azok, akik a 19. század második felében és a 20. első negyedében a hangsúlyozás és a szórend törvényszerűségeit vizsgálták, egyaránt beleértették a *hangsúly(ozás)t* és a *hanglejtést* is.³

³ A 19. század közepétől erőteljes vita folyt arról, hogy mi is a *hangsúly*, és arról is, hogy mik is a helyes hangsúlyozás szabályai. Volt kutató, aki megkülönböztette a *hangsúlyt* és a *nyomatékot* (ictust, azaz a mondatbeli hangsúlytól a szóhangsúlyt). Mások amellet foglaltak állást, hogy a hangsúlyozásban erőteljes szerepe van a beszéddallamnak, a dallamváltásnak is. A tudósok többsége azonban nem magát a hangsúlyt, annak megjelenési formáit vizsgálta, hanem a hangsúlyozás és a szórend összefüggéseit.

A hangsúly realizálódásában egyaránt szerepet játszik a szűkebb értelemben vett hangsúlyozás (egyfajta dinamikai többlet), a hanglejtés (a beszéddallamnak a változása: megemelése vagy leejtése), a beszéddritmus váltása (a hangsúlyos szótagnak vagy szónak lassabb kimondása), a szünet (a hangsúlyos szó előtti pillanatnyi csend), valamint a feszebb artikulálás.⁴ Következésképpen nyilvánvaló tehát, hogy a hanglejtés szerepe nemcsak a mondat modalitásának érzékeltetése és az érzelmek kifejezése – mint ezt sokfelé tanítják –, hanem fontos funkciója a mondat információs tartalmának, a mondat grammatikai szerkezetének jelzése (a hangsúlyviszonyok érzékeltetése is).

5.1.2. Az elmondottakhoz rendszerint még néhány merev és csaknem kiirthatatlan hangsúlyozási szabály csatlakozik. Az egyik szerint „a jelző mindig hangsúlyos”.⁵ Ennek a szabálynak mechanikus követése a szöveg, a mondat mondandójának torzulásához vezethet. Hogy a (minősítő vagy birtokos) jelzős (vagy a határozós) szerkezeteknek melyik elemét kell a hangsúlynak különféle fokozataival és különféle formáival kiemelni, azt a szövegmondat tartalma és a szövegösszefüggés alapján kell megállapítani. A hangsúlynak ugyanis nemcsak kiemelő, máskor szembeállító szerepe van. Az árnyalt hangsúlyozás nagyon gyakran – számos más funkcióval együtt – rejtett többletinformációt is hordoz.⁶ A hangsúlyviszonyok kialakításában, a kiemelésben ugyanis rendkívül nagy szerepe van az új és a fontos, valamint az ismert és a magától értetődő viszonyának is. És annak is, hogy egy-egy szó vagy mondatrész a mondatnak mely helyén áll. Ti. az állítmányon, illetőleg az állítmány

A hangsúlyozásról a hanglejtést tulajdonképpen Csúry Bálint választotta le az 1910-20-as években, és a *hanglejtés* terminus technicus azóta terjedt el a magyar nyelvészeti szakirodalomban. Többé-kevésbé azóta él a hangsúlyozásnak és a hanglejtésnek egy olyasfajta – szintén féligazságot kimondó – elkülönítő értelmezése, hogy a hangsúlyozás fő szerepe a mondatok logikájának kifejezése, tolmácsolása, a fontosnak és az újnak a kiemelése, míg a hanglejtés a mondatok modalitását jelzi, és másik fő feladata az érzelmek tolmácsolása. Ez mind igaz, de nem így elkülönítve, és nem ilyen „sarkított” megfogalmazással. Vö. Wacha 2000.

⁴ A kérdést tulajdonképpen Fónagy Iván, Magdics Klára, Deme László, Bolla Kálmán és Varga László kutatásai döntötték el. Csakhogy az említett kutatók eredményei, megállapításai – sok mással együtt – mindmáig nem mentek át sem a pedagógusi „köztudatba”, sem a hivatásos beszélők „köztudatába”

⁵ Kevesen tudják, hogy a Nemzeti Színház egyik neves rendezőjétől, Paulai Edétől származik. Paulai merev szabályának ellentettje az a másik, szintén téves szabály, hogy mindig a jelzett szót kell hangsúlyozni.

⁶ Csak egyetlen – szintén leegyszerűsített – példát hozok igazolásul. Ebben a mondatban: „Bejött a szobába a Pista fiam” az egyenlő erejű hangsúlyokkal kimondott jelzős szerkezet: „*Pista fiam*” csak azt jelzi, hogy bejött a szobába a Pista becenevű fiam. Ha a hangsúlyviszonyok így alakulnak: „*Pista fiam*”, ez azt sugallja, hogy két fiam közül a Pista lépett be a szobába, s nem a másik. A „*Pista fiam*” forma pedig azt jelzi, hogy nem a lányom jött be. A „**Pista fiam**” forma pedig azt jelzi, hogy nem a másik fiáról és nem a lányomról van szó.

előtti helyen kívül a mondatnak hangsúlyos helye (lehet) a mondat éle és a mondat záró szakasza is. ⁷

5.1.3. Egy hangsúlyozással kapcsolatos másik álszabály szerint „az igéjétől elszakadt, hátravetett igekötőt sohasem szabad hangsúlyozni”. Általában és az esetek többségében valóban érvényes ez a szabály. Kialakulásának magyarázata az lehet, hogy a hátravetett igekötő gyakran tagmondati határon, vessző és kötőszó előtt áll, s a tagolás („kötőszó előtt megállunk és felvisszük a hangot”) miatt a mondat folytatásának jelzésére felesleges nyomatékot szokott kapni az ilyenféle mondatokban: „Arra szólítottam fel, | hogy...”. A szabály általánosítása azonban nem számolt azzal, hogy bizonyos helyzetekben az igekötőnek folyamatosságot, illetőleg befejezettséget kifejező szerepe lehet a közlésben. Pl. „Éppen a *pin*cébe mentem *le* [azaz lefele], amikor találkoztunk”, illetőleg „Elhiszem, hogy *tan*ultad a leckét, de *nem* tanultad *meg*”. S azzal sem, hogy a természetes beszédben nem tartunk szünetet minden kötőszó előtt.

5.1.4. Ugyanilyen merev szabály szerint a névutót sem szabad hangsúlyozni, hacsak nem nyílt szembenállást mutat. Pl.: „Ne dél *elő*tt gyere, hanem dél *ut*án”. Kétségtelen helyes így ez a szabály, de a névutó hangsúlyos lehet akkor is, ha a szembenállás rejtett vagy kifejtetlen. Pl. „Felhős idő, eső *nél*kül” mondatban ki kell emelni a névutót, hiszen a hangsúly éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy elmarad a felhős idő természetes velejárója, az eső.

⁷ Az említett kérdések egy részét néhány Kosztolányi-sor segítségével szoktam érzékeltetni: „Azon az éjjel az órák *öss*zevissza vertek. | Azon az éjjel *hold*fényben úsztak *mind* a kertek. | Azon az éjjel *koc*sik robogtak a *kap*unk alatt.” De: „Azon az éjjel halt meg *szeg*ény *ősz* *nagy*apám.”

A mondatok többségében az erősebb hangsúly a szokatlanra utal. Az utolsó mondatban az *azon az éjjel* részen kívül fontos közlés az is, hogy a költő *nagyapja* halt meg. Ha ebben a jelzős szószerkezetben bármelyik jelző erőteljesebb hangsúlyt kap, oly módon torzul a jelentés, hogy a költő két nagyapja közül a szegény, illetőleg az ősz halt meg. Egyébként érdekes, hogy a jelző kötelező hangsúlyozásának szabályát csak a minősítő jelzőre vonatkoztatják, birtokos jelzőre és az *-an/-en* határozóragos melléknévre már nem.

Egyébként olykor nehéz ám alkalmazni ezt a szabályt, s szerencsére bizonyos esetekben csődöt is mond. Mert melyik jelzőt kell(ene) hangsúlyozni a következő felsorolásban? „ha *kí*ejtettem *lom*kamrához *mind*inkább Chasonlító *em*lékezetemből | az *ökl*üket Crázó *had*ügyminiszterek, | a *pus*ta leheletnél *Cis* kevesebbet Cmondó *illet*ékes *szó*vívők, | a *bír*ósági *ü*vegkalickában Cbóbiskoló *tö*meggyilkosok, a *hal*kan Ckicsereált *m*esterkémek, | a *bar*átaikat *fel*köztető, | *ú*jdonsült *né*pvezérek (...) | *tol*akodó *ne*vét” (Konrád György: A látogató). Azt hiszem, a szószerkezetek utolsó (egyben birtokos jelzői funkcióban álló) jelezett szavát és elemét (*hadügyminiszterek*, *szóvivők*, *mesterkémek*), majd az egész szerkezet utolsó két tagját (*tolakodó nevét*) kell igazán „hangsúlyozni”. Az egész szerkezetet és az egyes felsorolásszerű egységeket pedig a hanglejtéssel és a ritmussal kell összefogni. Tehát: ha értelmesen gondolkodunk, rájövünk, hogy a hangsúlyoknak finom árnyalására van szükség, a felsorolás elemeiben a jelezett szavak kapják az erőteljesebb kiemelést, s a legerőteljesebb hangsúly a *tolakodó nevét* kapcsolat két elemére esik.

5.1.5. Hasonlóképpen merev álszabály, hogy hangsúlyozni kell az összetett mondat főmondatában a kötőszó előtt álló (mutató) névmást az ilyen mondatokban: „Rámutatott arra, hogy...”, „Beszélt arról, hogy...”, „Megmondta neki, hogy...”, „Elmondta azt, hogy...” stb. Az ilyen típusú mondatokban csak akkor hangsúlyos a rámutató szó, ha szembenállást érzékeltet („Felhívta a figyelmet arra, hogy..., de arra nem, hogy...”). Ha a névmás elhagyható a mondatból, szükségtelen a hangsúlyozása.

5.2. Néhány másik álszabály a mondat hanglejtéséről és tagolásáról szól.

5.2.1. Nagyon leegyszerűsített szabály, hogy „a magyar kijelentő mondat hanglejtése ereszkedő”, és ezért a kijelentő mondat első szavának hanglejtése van a legmagasabban.⁸ Ennek az álszabálynak tarthatatlanságára már a hangsúlyozás és a szórend kérdéseivel foglalkozó korai cikkek is rámutattak, de többször utaltak rá Demének a szórenddel, valamint a szórend és a hangsúlyozás kapcsolatának kérdéseivel foglalkozó cikkei is, valamint Hernádi Sándornak, Kerekes Lászlónak és Rónai Bélának beszédműveléssel foglalkozó könyvei is. Számos más munka is felhívta a figyelmet az állítmány szórendjének (egyeses vagy fordított szórendűségének) a hangsúlyozásban, a hangsúlyviszonyok meghatározásában velük, együtt a mondat dallamának alakulásában is betöltött fontos szerepére.⁹

Csak nagyon leegyszerűsítve: ha a mondatnak az állítmánya egyeses szórendű (pl. az igeikötő egybe van írva igéjével vagy névszói igei állítmány a sorrend, illetőleg a vonzatos igéknél a szórend a szótári alakot követi (azaz alany, állítmány, vonzat a sorrend), akkor a mondat vagy nyomatéktalan („*Pista tegnap délután eljött hozzánk*”, „*A könyv témája a történelem [volt]*”), vagy az állítmány kapja a legerősebb nyomatékot („*Pista tegnap délután eljött hozzánk*”). Az első esetben a mondat mindegyik szavának első szótagja új ereszkedő dallammal indul, a második esetben pedig az állítmány első szótagja képezi a mondatban a dallamcsúcst. Ha az állítmány fordított szórendű (azaz az igeikötő az ige mögé kerül, vagy igei állítmány + névszó az állítmány sorrendje), vagy megváltozik a szótári sorrend (azaz a ‘valaki beszél valamiről’ sorrend helyett a ‘valamiről beszél valaki’ sorrend következik be),

⁸ Ez a szabály csak az egyszakaszú és a „rikkancs” szórendű mondatokra és bizonyos – kérdőszót tartalmazó – kérdő mondatokra érvényes (pl. „*Pista volt itt*”; „*Megírtam a feladatot*”; „*Ki járt itt?*”).

⁹ Eleve nem lehet végig ereszkedő kijelentő mondat hanglejtése, ha „mondat közben már felvittük a hangsúlyt”, azaz a befejezetlenség érzékeltetésére, a folytatás szándékának jelzésére lebegtettük vagy „nyitva tartottuk”, nem zártuk le a kimondott nyelvi egység dallamát. De a „vesszőnél és pontnál megállunk” tanítás is egyszerűsített álszabály. Elfogadható lehet az olvasástanítás fokán, mert a kezdő olvasótól az is teljesítmény, ha szemével át tud fogni írásjeltől írásjelig terjedő egységeket. Később azonban helyesbíteni kellene ezt a szabályt, mert mechanikus követése széttöredezetté, olykor értelmetlenné teszi a szöveget.

akkor az állítmány előtti hely vonzza magára a főhangsúlyt, és ez kerül a mondat dallamszerkezetében a legmagasabbra.¹⁰

Sokan azért félnek a dallamos beszédtől, attól, hogy a hanglejtéssel is segítsék az értelmi kiemelést, mert tartanak az „énekléstől”, a „kántálástól”. Az éneklés éppen a „vesszőnél felvisszük a hangot” álszabály mechanikus alkalmazásából adódik, a kántálás (az éneklésnek egy más változata) pedig a logikátlan kiemelésnek és a beszéd-dallam mechanikus alkalmazásának az eredménye, amikor nem a logika viszi a szöveg hangsúlyozását, hanem a dallamra húzza rá a beszélő a mondatdarabokat.

5.2.2. Leegyszerűsített szabály az is, hogy „vesszőnél, tagmondat határán megállunk, és szünetet tartunk”. Elfogadható ez a tanács az olvasástanítás kezdetén. Később azonban tudatosítani kellene, hogy a szó- vagy mondat szerkezeti határon célszerű tagolni a szöveget (szünettel vagy szünetpótlóval). Néha azonban még az ilyen helyeken is jobb kapcsolni a mondat egységeket, hiszen mind az egyszerű, mind az összetett mondatban gyakori a szinteződés és a tömbösödés. Egyetlen példát hozok annak bemutatására, hogy a gondolat lényegének kiemelését éppen az alárendelt mondatok kapcsolása és súlytalanítása teszi lehetővé: „Mindig akad valami, | amivel szemben védtelen az ember. || Az ember | – az egyén, | a nemzet, | az emberiség. || Ki van szolgáltatva | a saját multjának | amely homályba vész; | márpedig az ember, | aki tudja, | hogy örököl, | nem értheti meg magát; | az örökölt dolgok ismerete nélkül. || Ki van szolgáltatva a munkájának, | mely nélkül nem lehet élnie; | szerelmének, | mely nélkül nem lehet megmaradnia; | és ki a jövőnek is, | mely előbb-utóbb lemond | az egyén szolgálatairól.” (Szilágyi Domokos: A költészet örökletes).¹¹

Egy másik idézetben éppen azt mutatom be, hogy olykor éppen ott kell tagolni a szöveget, ahol nincsen írásjel. A puntuációnak (a vessző, pont, és a többi írásjel

¹⁰ Jó példa minderre Kosztolányinak már idézett néhány mondata. A téma-réma viszonyok kiemelését meghatározó és egyúttal dallamformáló szerepét Laziczius Gyulának *Fonetika* című könyvéből vett részlettel szoktam illusztrálni: „Laziczius Gyula: *Fonetika*. | A *fonetika* a beszédhangokkal és azok tulajdonságaival foglalkozó tudomány. | *Beszéd*hangokon az emberek nyelvi érintkezésében előforduló hangjelenségeket értjük. | Az emberi beszédben előforduló hangjelenségek mindig nagymértékben egyéniek és egyszeriek.” Aki értelmesen szólaltatja meg a szövegmondatokat, bizony rájön, hogy a mondatok dinamikai görbéje és a hangsúlyozási-hanglejtési egységek indulásának eredőjét összekötő görbe is a ballisztikus pályára emlékeztet, s a mondatok dallamcsúcsa nem a mondat élén, hanem második-harmadik harmadában található.

¹¹ Hasonlóan nem a vesszőknél, hanem a szó szerkezeti határokon kell tagolni a következő két hírmondatot is: „*Franciaorszag* | a horvátországi és boszniai konfliktus | tárgyalásos rendezésének | újraindítása érdekében | a Szerbia ellen | 1992 májusában hozott | ENSZ-szankciók | teljes felfüggesztését javasolta.” Illetőleg: „*Ezeket* a | javaslatokat | a serb, | a boszniai | és a | horvát államfő | Párizs által indítványozott | csúcsértekezletén kellene megvitatni, | és erre meghívnák | a jugoszláv válság | békés rendezésén dolgozó | összekötőcsoport | külügyminisztereit is.”

használatának) elsősorban helyesírási, s ezen belül a mondat, mondatok grammatikai szerkezetére utaló funkciója van. Ezen belül jelzéseket adhat és ad is a szöveg értelmezéséhez, tagolásához – és egyben bizonyos részek kapcsolásához is. Az írásjeleket mechanikusan szünetjelnek tekinteni hatalmas tévedés. Nem véletlen, hogy mind a vers-, mind a prózamondatai szakirodalma bőségesen foglalkozik az írásjelek átértékelésével. Ha már a tagolás és kapcsolás kérdését érintettük, érdemes megjegyeznünk, hogy az értő/értető szövegtolmácsolásban nemcsak a szöveg(mondat) tartalmára, hanem grammatikai szerkezetére is célszerű ügyelni. Tagoló (vagy légzési) szünetet nem az írásjeleknél, hanem a szó- és mondat szerkezeti határoknál (a szó vagy mondat szerkezeti tömbök határainál) célszerű vagy lehet tartani. Ilyen esetekben sem mindig. Vigyázni kell arra, hogy ne szakítsuk szét a – nyelvi vagy tartalmilag – szorosabban összetartozó szerkezeti egységeket. Gyakran éppen ott célszerű tagolni a szöveget, ahol nincs írásjel. Így pl. Babits A Danaidák-jának következő két részletében is: „*Ötven asszony, alabástrom testtel, ébenszínű hajjal | érzőn, mégis öntudatlan | öntögetve szakadatlan | félig értett dalra kel*” vagy a következő részben – kötvé a kérdőjelnél, s tagolva a pontosvesszőnél: „*Régi szavak járnak vissza elsötétült lelkeinkbe, mint sötétben nagy szobákba utcáról behullott fények; | mit jelentenek? hiába próbálunk rá emlékezni; | mit jelent az, hogy szeretni? mit: kívánni? és ölelni? | a homályban mindhiába kérdezzük az árnyakat.*”

6. Az eddigiekhez csatlakozik még néhány olyan „hagyomány” vagy elv, amely elsősorban az elektronikus tömegtájékoztatás sajátja. Alapjaikban jók ezek az elvek, jelenségek. Csakhogy félreértelmezésük, túlhajtásuk következtében gyakran az értő/értető beszéd gátjává válnak.

6.1. Az egyik ilyen a beszélő orgánumával, „hangideál”-lal kapcsolatos.

6.1.1. Ennek egyik változata a hangideálnak szinte fetisizálása: a tömegtájékoztatás szereplőjének erőteljes telt rezonanciájú hangon kell megszólalnia. Csak az ilyen hang hiteles, főleg akkor, ha a férfihang bariton vagy basszus színezetű, a női hang pedig mezzo vagy alt. (Majd minden fiatal Bözsöny Ferenc-i orgánummal szeretne megszólalni.) Van is az orgánummal kapcsolatos nézetben igazság. Csakhogy túlhajtása miatt egyrészt el-eltűnnek, legfeljebb ifjúsági műsorokban jelennek meg a világosabb tónusú beszédhangok (orgánumok), ezért színtelenedik, szürkül a rádiók, tévék hangszínskálája. Másrészt a beszélők – sokszor tanáraik is – összetévesztik a telt, rezonáns hangot (orgánumot) a mély hangfekvésű hanggal. Gyors eredményt akarván elérni nem a beszélő orgánumát fejlesztik, hanem a gége szintjén mélyítik a hangot. A mélyítés következtében hangjuk recsegővé, nyekergővé válik, modulációképessége csökken, nem szólalnak meg, nem hangzanak igazán a mélyre szálló mondatzárások. Az már más lapra tartozik, hogy az elektronikus hangtovábbítás nem viszi igazán a mély hangokat.

6.1.2. Ellentette az előbbi felfogásnak, hogy nem fontos, milyen a közéleti szereplő hangja, a mondandó a lényeges. Csakhogy a forma visszahat a tartalomra: a modulációra képtelen orgánus nem alkalmas arra, hogy kiemelje a mondatláncból, a szövegegészből a megjegyzendő lényeges részeket. A kellemetlen hang, hangszín pedig ellenszenvessé is teheti a beszélőt, ezáltal a mondanivalót is.

7. Egyéb álszabályok:

7.1. A beszéd tempóját, ritmusát, lendületét, dinamikáját illetően főleg a kereskedelmi adóknál él a tévhit, hogy ezt a felpergetett tempó adja. Ettől lendületes az olasz, francia, spanyol, angol rádiók beszéde is. Hatalmas tévedés. Az említett nyelvek szerkezetük miatt hatnak pergőbbnek. A magyar nyelv szerkezete miatt nem bírja el a gyors iramot. A gyors beszéd is lehet szürke, unalmas. A beszéd lendületét, dinamikáját az értetés és a ritmusváltás adja meg. A szöveg, a közlés „feldobása” hamissá, mesterkéltté teszi a beszédet.

7.2. Tévedés az a felfogás, hogy a **tájékoztató közlés az által lesz tárgyilagos**, ha beszédtempója egyenletes, hangsúlyai egyenlő erejűek, a beszéddallam viszonylag szűk hangterjedelmű. Ennek az elvnek vallói nem veszik észre, hogy a neutrális közlés mindig negálás. A mondandó értetése nem azonos a tárgyilagosság elvetésével.

8. Az „időtábornok” parancsa miatt szükségszerűen leegyszerűsítve mutattam be, csak felvázoltam a beszéddel, kiejtéssel kapcsolatos legégetőbb kérdéseket. Amit előadtam, problémafelvetés volt csupán. Célja, hogy elindítson bennünk egy továbbgondolási folyamatot.

Felhasznált irodalom

- Deme László 1997. A nyelvi érintkezésformák problémái a rádiózásban. Magyar Rádió Részvénytársaság Oktatási Osztálya. 8–13.
- Deme László 2003. A szöveg természetéről és hangzásáról. (tallózás négy évized tarlóján) Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr, 2003.
- Elekfi László – Wacha Imre 2004. Az értelmes beszéd hangzása. Mondatfonetika kitekintéssel a szövegfonetikára. Szemimpex Kiadó, Bp.
- Wacha Imre 1999. *A szöveg és hangzása*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár.
- Wacha Imre 2000. Egy kiejtési álszabályról és feltételezett forrásvidékéről. In: Földi Éva és Gadányi Károly (szerk.) *Vox Humana* Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára. ELTE Fonetikai tanszék, Budapest. 412–8.
- Wacha Imre 2001. Az elektronikus tömegtájékoztató eszközök és a nyelvhasználat. In: *A nyelv szerepe az információs társadalomban*. A X. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye. Szerkesztette: Bartha Magdolna, Stephanides Éva. Kodolányi János Főiskola, 2001. 25–48.
– Interneten: www.kodolanyi.hu/szabadpart.

- Wacha Imre 200. A kommunikációs helyzetekről és folyamatokról részletesebben (A Szegeden 2004. nov. 27-én megtartott kommunikációs konferencián elhangzott előadás bővebb változata). www.kodolanyi.hu/szabadpart 2004. december.
- Wacha Imre 2004b. Hogyan oktassunk kommunikációméletet és retorikát? – Hungarológiai Közlemények. A Magyar Tanszék folyóirata. Újvidék–Novi Sad 2004. 100–124.
- Z. Szabó László – Wacha Imre 1978. A Kazinczy-versenyek története. Kazinczy Ferenc Gimnázium. Győr.
- Z. Szabó László – Wacha Imre 1992. A Kazinczy-versenyek 25 éve. Kazinczy Ferenc Gimnázium. Győr.